

משלחת עדות: הרבנות הישראלית

יום 45 למלחמה

21.11.23 — ח' כסלו תשפ"ד

עם תחיית החיים

תמר אלעד-אפלבוים

אולי גם אני אֶזְכֶּה לְתַחִית הַתּוֹתִים,

עם תְּקִיעַת שׁוֹפָרִי.

אולי גם אני אֶקוֹם מֵעַפְרִי.

מתוך: עם תחיית המתים, חיים גורי

משלחת העדות של הרבנות הישראלית לכפר עזה, שדות נגב ומחנה שורה לקחה על עצמה להתייצב במקומות בהם התרחשו זוועות שבת שמחת תורה, השבעה באוקטובר, לראות משהו מהמראות שנושאים פליטים וניצולים, קרובינו וחברי קהילותינו שהיו ונמצאים בשטח, לשמוע את מי שפועלים כעת בלב האסון ולהתקרב אפילו קצת לבני זוג, אחים, בנים, גיסים וחברים שלנו שנלחמים בעזה.

לעולם לא אוכל לתאר מה ראינו. ומה שראינו היה גם הוא שריד וחלק מאסון עצום ועדיין פעיל, שהתרחש במקומות וסיפורים רבים כל כך וחשובים כולם. עמדנו בכפר עזה, בתוך שורת בתים בשכונת הצעירים, ראינו איך התנפלו כוחות הרשע והחילול על הכל, אפשר היה עדיין לשמוע את הזעקות ולהרגיש את האימה, ידענו שהיו בבתים האלה כל כך הרבה נרצחים ונלקחו כל כך הרבה חטופות וחטופים, ידענו שמה שראינו לא נגמר כי זעקת החטופים זעקה אלינו מן האדמה והמנהרות הארוורות בעזה, שלא נעצור עד שישובו כולם.

עמדנו בכפר עזה בגיא ההריגה שבשדות ארץ ישראל בשכונת הצעירים וחשבתי לעצמי, מי יוכל לשוב לכאן אחרי כל זה. ואיך שבים לחיות, להאמין בבני אדם ובחיים. מעולם לא הרגשתי קרובה יותר לסבים ולסבתות שלי ניצולי השואה מאשר ברגע ההוא בכפר עזה. נזכרתי בעיניים הנתושות שלהם כשסיפרו כמה בודדים היו וכמה שתק העולם מול הרֶשעה. עולמם שתק עליהם.

וחשבתי לעצמי: מה היה קורה אם הם היו מצליחים. וישראל על כל יושביה, כמו שהם

רצו, הייתה חסו ושלום נמחקת. אם כל היהודים כולם וכל ישראל על כל יושביה ויושבותיה היו נמחקים, ואחד לא היה נשאר להיות לעד. מה היה אומר העולם, מה היה חסר העולם. המחשבה הזאת רדפה אותי. ומשהו בי מת ממנה. כמו טראומה פעילה בלי הד בלי החלמה, כשאינ עדים ואין מי שיזעק את זעקת הנרצחים.

עמדתי משותקת בכפר עזה והדבר היחיד שהציל אותי היה זכרון הקול השבור של חנן. את חנן מכפר עזה פגשתי כמה ימים אחרי שהוא וחבריו פונו לאילת, והוא התעקש לשבת על הרצפה ולבכות, ולשיר בקולו ולבו השבור לו יהי, והבטיח שנשוב ונחיה. הרגשתי אז שחנן מנשים את כולנו מלב ללב בלבו השבור, ומזכיר איך עשו זאת הסבים והסבתות שלנו ולמה. הם שראו וחוו את הרוע, סירבו להיכנע למחיקת צלם האדם לאפר ועפר, ומתוך הלב השבור הם בכו ושרו. ומהעפר צמחו מחדש כי היו העדות והמגן האנושי למצפון האלוהי ולצלם האדם. אחרי כל פוגרום הם קמו מהעפר בקול שבור והעידו על קדושת החיים. עמדתי בכפר עזה, נזכרתי בחנן והבנתי שאנחנו, כולנו, משלחת-עדות עתיקה שבורה וחזקה לכל מי שמצפוננו הזדעזע, להקים מתוך העפר את מצפון האדם ותחיית החיים.

בכל דור ודור קמים בעולם רשעים לכלות את קדושת החיים. בכל דור ודור קמים רשעים להפוך את האדם למספר. להשתיק ולא לחש את המצפון האנושי ולהפוך אותו לתוהו ותהום רבה מנוהלת על ידי אימת הרשעה. בינתיים העולם מאשים אותנו, היהודים, שאנחנו רוח רפאים. מת מהלך. אבל האמת היא שהעולם המתגלה לנו הוא רוח הרפאים של המצפון האנושי. והמשימה המוטלת עלינו בישראל ובכל מקום, היא תחיית החיים. תחיית מצפון האנושיות. תחיית המאבק הבלתי מתפשר ברוע ושותפיו. תחיית כבוד האדם. תחיית קדושת החיים. תחיית אהבת ישראל. תחיית השותפות האנושית של הסרת הרע ועשיית טוב והארה. תחיית הערבות והרעיונות הגדולים של עם, אמונה ואנושות חפצי חיים. תחיית המעשים הקטנים ששום חושך לא יכבה אותם. כמו חנן מכפר עזה שבחר בחיים.

וכמו אנשי מחנה שורה שטיפלו במתים. עשרות אנשי ונשות הרבנות הצבאית במחנה שורה, לצד המשטרה וזק"א בצד האזרחי, אספו את שאריות האדם והשיבו לכל מת את כבודו ולכל מספר את שמו וסיפורו. בביקור בשורה לא האמנתי כמה נדיבי נפש ורגישים היו מי שאירחו אותנו. שדאגו שלא יהיה לנו קשה הריח, הסיפורים, שלא נצא פצועים. ומעל לכל, בלטה רגישותם למשפחות הנופלים. לקראת סיום היום, סיפר לנו הרב מנחם

איך אחרי מלאכת הזיהוי הארוכה והקשה הוא מלווה כל משפחה, נותן לה זמן להתייחד עם יקירה לפני שתצא הלוויה ויקרם יובא לקבר ישראל. וזכרתי בדיוק איך ליווה הרב מנחם את משפחתי ביום בו נפרדנו מאחי, ונתן לנו זמן לשיר לנדב את השירים שהכי אהב, לעטוף אותו באהבה ולהיפרד ממנו לשלום והשיב לנו בכך משהו מכל מה שאבד, ברגע קטן של חמלה וקדושה ושירה. "שורה" הוא לא שם של מחנה, הוא מעשה יהודי עתיק של פרישת שורה אנושית שתעזור למשפחה האבלה לצאת מבית הקברות, וללוות אותם מחדש אל החיים. וחשבת, מה נורא המקום הזה, ארץ ישראל והחברה הישראלית כולה. אין זה כי אם שער השמים, שבכפר עזה ראיתי את השמים נופלים, ובמחנה שורה ראיתי אנשים מחזיקים את השמים מחדש ופורשים מעלינו שמי אנושיות וחיים וקדושה.

לכם נשות ואנשי כפר עזה וכל הישובים, לכם נשות ואנשי זיהוי החללים, לכם עם ישראל כולו על כל חלקיו, והחברה הישראלית על כל יושביה יושבותיה וגווניה, אני יורדת על ברכיי ומבקשת ומתפללת עלינו שנחיה. אנחנו כולנו משלחת העדות. ומהעפר, הנטישה, הצער, תעצומות הרוח והאהבה, קמים לנגד עיני בני אדם שרק איתם אני רוצה לחיות. אם לחיות, אז עם קולו השבור של חנן. אם לחיות, אז עם הרב מנחם. אם לחיות, אז ברגישות ורישות, ברשת אנושית עדינה וחזקה מול הרשעות. לחיות כדי להצמיח מחדש את הארץ הזאת והעולם. לחיות כדי להשיב את מצפון האדם. לחיות כדי לזרוע אור. לחיות יחד, כדי להחיות יחד את שדות האור.

אולי גם אנחנו נזכה לתחיית המתים.

ואולי, הלוואי, לתחיית החיים.

★ הרבה תמר אלעד-אפלבום היא מראשי הרבנות הישראלית.

השקט הכבד

אורית רז

חודש וחצי שאנו עוסקים בליווי קהילות העוטף והמפונים. אוחזים ידיים במעגלי שירה, ריפוי ותפילה. נמצאים יחד ועושים מקום. אתמול התאפשרה משלחת מסוג שונה - משלחת עדות. במקום להיפגש עם החיים, עם הניצולים, עם הריפוי - נפגשנו עם המוות. ביקרנו בשלוש תחנות ובכולן טולטל לבנו מעומק האימה. המקומות בהם נוכח המוות, החפצים, ההעדר, ההרס. השקט הכבד משמש עדות לכל מה שלא ניתן להכיל ולדמיין.

תחנה ראשונה - כפר עזה

מפגש כואב עם ההרס האיום. הפלישה, הטרור האכזר, הבתים השרופים, אובדן הרכוש, וסיפוריה של אביגיל - ילדה אחת מיני רבים רבים, שנלחמה על חייה ב-7 באוקטובר. הוריה נרצחו לנגד עיניה והיא הצליחה להימלט מהמחבלים ולהגיע אל הממ"ד של השכנים, אל משפחת ברודץ. אב המשפחה הלך להביא נשק מכיתת הכוננות וכשחזר גילה שאביגיל יחד עם כל משפחתו נחטפו לעזה. אביגיל בת שלוש, חטופה, יתומה מהוריה.

תחנה שניה - מועצה אזורית שדות נגב

בית קברות לרכבים של משתתפי המסיבה ברעים. כל רכב מספר סיפור, מלמד על החיים של בעליו, ומעיד על טרור חסר רחמים ורסן ועל אימה שנצרכה בבשר החי ובפלדה.

תחנה שלישית - מחנה שורה

לכאן - למתקן הלאומי לטיפול בחללי מערכות ישראל, הגיעו כמעט כל הנרצחים של ה-7 באוקטובר, כ-1,144 אזרחים ישראלים וזרים, שוטרים וחילים. כאן נעשה עיקר הזיהוי והטיפול בחללים לקראת הבאתם לקבורה. רס"ן אביעד שמחוני מפקד המתקן, שיתף אותנו בעבודת הקודש שעושים צוותי הרבנות הצבאית במקום. בנצי ליווה אותנו בסיוור בחדרי החדרים, באולמות המתים והסביר לנו במדוקדק על כל השלבים בזיהוי ובהכנה לקבורה. כל תחנה היא קודש, כל רגע בתהליך נעשה מתוך קדושה. הניגוד זועק לשמים - כמה אנושיות ואהבה האנשים הללו מביאים. כל איש בצוות מחנה שורה, מטפל במתים,

בכל המתים, גם בגופות המחבלים - מתוך יראת כבוד לצלם אלוהים ולאדם. נשים מקבלות ומטפלות בנשים, והכל נעשה מתוך עדינות והקפדה על כבוד המת.

הקצין מנחם, שאינני זוכרת את שם משפחתו, אך הוא עצמו זוכר כל חייל שהכין לקבורה ב-27 שנים האחרונות - הכניס אותנו לחדר הפרידה ושיתף, בעוצמה שאין לתאר, בחיל ורעדה ברגעים שהחדר הזה מחזיק - בהם הזמן קופא, רגעים חותכי בשר ולב, בו נפרדים בני המשפחה מיקירים לפני הבאתו לקבורה. רגעי קודש הקודשים.

שלושתם - אביעד, בנצי, ומנחם חזרו ואמרו - זה בלתי נתפס, מה נִזְרָא הַמְקוֹם הַזֶּה, אבל אל תטעו בבקשה - פה זה לא הגיהנום! הם חזרו והדגישו במילים ובמעשים - אֵין זֶה כִּי אִם בֵּית אֱלֹהִים, וכולנו יכולנו להרגיש יחד איתם כי זה אכן שְׁעַר הַשָּׁמַיִם והם אלו המאפשרים זאת ויוצרים זאת בדרך בה הם פועלים.

היינו עדים לאכזריות חסרת גבולות ואל מולה - לאנושיות, אהבה וכבוד עצום לאדם, כל אדם, באשר הוא אדם, כבוד לחיים שנגדעו כבוד למשפחות, כבוד לכל העוסקים במלאכת הקודש הזו.

מרכינה ראש בתודה בשם כל יושבי תבל ובשמנו אנו -
על מסירות נפש עצומה וחסד של אמת.

★ אורית רז היא עמיתה במחזור ד' של בית המדרש בבית המדרש לרבנות ישראלית,
ומנכ"לית עמותת 'כנפי דרור'.

תחושות ומחשבות בעקבות מסע עדות לנגב המערבי

גבי ברזלי

בבוקר סתיו יפיפה יצאנו, קבוצה של בוגרי ותלמידי בית המדרש לרבנות ישראלית, לראות ולחוות את האסון שפקד את בתינו בשבת שמיני עצרת תשפ"ד. עבור חלקנו, שגדלנו או התגוררנו בעבר בישובי הנגב המערבי, זה היה מסע מטלטל במיוחד.

היו ששאלו אותי למה אני נוסע, ולא הייתה לי תשובה ברורה ומוכנה מראש. נסעתי כי הרגשתי שאני מסוגל, כי הרגשתי שזה חשוב, כי רציתי לחוות בגוף ראשון משהו מהאירועים ששינו את פני הארץ ואת פני הבית שהיה שלי.

כשנירה נחליאל (בת סעד) אמרה לי, מיד אחרי שעלינו למיניבוס "חוזרים הביתה", נחנקתי מדמעות, כי ידעתי שהבית שרוף, אבל כבר בצומת שובה, כשראינו את השדות החרושים והזרועים של סעד מעבר לכביש, הבנתי שיש חיים ושהישובים יחזרו לפרוח. אני אופטימי, אני חושב שהם יחזרו לחיות הרבה יותר מהר ממה שחושבים. ברור שלא כל המפונים יוכלו לחזור, ברור שקהילות יצטרכו להיבנות מחדש, אבל זה יקרה. זה כבר קורה.

כפר עזה

קצין מיחידת דובר צה"ל פגש אותנו בשיכון הצעירים של כפר עזה (שכונת דור צעיר), סיפר על מה שקרה כאן, וביקש להדגיש שזהו רק ישוב אחד מבין עשרים ושניים ישובים שהותקפו ונפגעו באותו יום נורא של פוגרום.

יחד עם ההכרה בגודל האסון חשוב לי להתרכז בסיפורים האישיים, ללמוד להכיר חטוף אחד, משפחה אחת שנרצחה, שכונה אחת שנמחקה. כי הרי לא באמת ניתן להכיל אלף וארבע מאות הרוגים ומאתיים וארבעים חטופים.

אחר כך ציין שלדעתו צריך להשאיר את השכונה הזאת חרבה, כסוג של אנדרטה. "כמו אושוויץ", הוא אמר, וכנראה ביטא תחושה נפוצה בקרב הציבור בישראל. אני חולק על הגישה הזאת מכל וכל. זה היה יום נורא של ליקוי מאורות אבל ממש לא שואה. הצבא

איחר, אבל הגיע. כיתות הכוננות נלחמו בעוז על הבית ושילמו מחיר דמים קשה, אבל אף אחד לא הלך 'כצאן לטבח'. מאות ואלפי אנשים ונשים הרגישו חטרי אונים, אבל כמדינה וכחברה היה מה לעשות, ובסופו של דבר הדברים נעשו. בניגוד לשואה, מבצעי הפשעים האלו לא יצאו בידם על העליונה, אפילו לא יום אחד, והמחיר שנגבה מאויבנו על הטבח האיום יהיה גבוה וחד-משמעי.

בית קברות למכוניות - האנדרטה המאולתרת במועצה האזורית שדות נגב

לכאן הביאו את כל המכוניות הנטושות מצידי הדרכים ומפסטיבל 'נובה' ברעים. חלק מהמכוניות הרוסות, מרוסקות לגמרי, שרופות אש. אחרות מנוקבות כדורים, לפעמים רק שניים או שלושה חורי כדורים בשמשה הקדמית. הקו הדק שבין חיים לבין המוות הופך כאן למוחשי עד כאב. פנייה אחת שמאלה במקום ימינה, לחיצה חזקה יותר על הגז או הברקס, יכולה להיות כל ההבדל.

רישיונות רכב מונחים על כיסא הנהג, שמות אנשים - חיים? מתים? חטופים? מוצץ ומגבונים לחים בתא כפפות פתוח, קלפי משחק, כבל הטענה לטלפון, צעיף לצוואר, סטיקר היתולי. סימני חיים שנגדעו פתאום.

"הצבי ישראל על במותיך חלל"

אחרי טקס התייחדות ותפילת יזכור באנדרטת הזיכרון של המועצה האזורית שמנו פנינו למחנה שורה שליד רמלה. המחנה שאיש לא ידע מהו והיכן הוא עד לאחר השבת השחורה.

במחנה המטכ"לי הענק הזה מצויה גם מפקדת הרבנות הצבאית הראשית, ובה המתקן המרכזי לזיהוי חללים והכנתם לקבורה. מבנה גדול שחולק בין הצבא והמשטרה. מבנה שהוכן לקליטת מאות הרוגים, ובכל זאת כמעט ולא עמד בעומס בימים הראשונים שלאחר השבת השחורה. לכאן הובאו חללי יום הטבח, אזרחים וחיילים, כאן טופלו בכבוד ובחמלה עצומה. כאן זכו המשפחות למפגש התייחדות אחרון עם האוהבין, ומכאן יצאו לדרכם האחרונה.

יש הרואים במבנה הזה את השער לגיהנום, אבל הביקור בו, ובייחוד המפגש עם האנשים והנשים הפועלים בו, מלמד שההיפך הוא הנכון: "מה נורא המקום הזה, אין זה כי אם בית אלוהים וזה שער השמים" (בראשית כח 17).

זכינו להדרכה מבנצי, אחד הרבנים הצעירים שהיה כאן מהיום הראשון, שלמד על בשרו את כל שלבי הטיפול, מהקליטה והקבלה, דרך הזיהוי, מיון החפצים וההכנה לקבורה, ועד המפגש עם המשפחות ויציאת הארון אל בתי העלמין. למדנו על הכאוס של הימים הראשונים, על ההתמודדות הנפשית עם המראות, על הצורך לטפל גם בגופות המחבלים ולזהות היטב מי לנו ומי לצרינו.

פגשנו גם את אביגיל, מפקדת צוות הנשים שעסקו ועוסקות בטיפול בחללות, וגם 'מלאך' בשם מנחם שעוסק בעבודת הקודש הזאת כבר יותר מעשרים ושבע שנים, פוגש את המשפחות השכולות בכניסה למתחם, מלווה אותן לחדר שבו מונח ארון הקבורה של יקירם ומאפשר להם ברגישות עצומה להיפרד בדרך הכי טובה ונכונה עבורם.

בסיום הסיור - סיכום אישי

הכול סטרילי. עקבות הסערה היו בכל מקום, הכול כבר נקי ומטוהר. שקט. למה ציפית? לגוויות, לריח מוות, למלחמה? ודאי שלא. לא יודע איך הייתי מתמודד עם מראות הזוועה האמיתית. לא רוצה לדעת. ובכל זאת זו תחושה מוזרה להיות 'תייר' בארץ מולדתי. בכלל, קשה לי עם העובדה ששכונת 'דור צעיר' בכפר עזה הפכה לאתר תיירות-מוות. אני מבין את החשיבות של העדות וההכרה, גם אנחנו היינו חלק מזה, ובכל זאת אינני מצליח להשתחרר מתחושת החדירה לפרטיות והפרת קדושת המקום.

אָבְדוּ הַחַיִּים, אָבְדוּ - וְנַחֲיָה.	נְנָשָׁם. וְנָצַעַם. וְנַחֲיָה. וְנָלְעַג
וְנַחֲיָה, וְנָלְעַג לָהּ, מָוֹת.	אִם יִפְלוּ גַם שְׂמִיר עָלֵינוּ.
כִּכָּה נַחֲיָה - שְׁלוּבֵי זְרוּעַ וְעַז	אָבְדוּ הַחַיִּים. אַךְ אָנוּ נָצַעַת
עִם הוֹד זָהָרוּ הָאֲלֻמָּוֹת.	אֶת זַעֲמַת אֲלֻמֹּתֵנוּ.

נְנָשָׁם. כֵּן, בְּזַעַם נְנָשָׁם - וְנַחֲיָה,
אִךְ אִם פָּחַד יִבְלָם אֶת פִּינוּ .
הֵישׁ עוֹד לְפָחַד? מִפְּנֵי טָה, אֱלֹהִים,
אֲחֵרֵי אָבְדָנִים שְׂרָאִינֵךְ

אברהם חלפי

את השיר הזה לקחתי איתי למסע העדות והוא ליווה אותי לכל אורך היום. הצורך לחפש את החיים המתחדשים, את התקווה, את הטוב והישר גם בתוך התופת, עזר לי להתמודד עם המראות והעדויות ששמעננו. אני מאמין ומשוכנע שנוכל להוציא מתוק מעז, לקום מחושלים ומאוחדים גם מתוך האסון הזה.

★ ד"ר גבי ברזלי הוא עמית במחזור ה' של בית המדרש לרבנות ישראלית ובן קיבוץ סעד, מרצה וראש החוג לתנ"ך במכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון, ומדריך טיולים.

על קישינב וכפר עזה

סיור מודרך בקיבוץ ההרגה עם ביאליק, מחשבות על זוועה, צער וזעם

רותי ביידץ

מאה ועשרים שנה בדיוק עברו מאז פרסם חיים נחמן ביאליק את הפואמה הידועה שלו, "בעיר ההרגה". ביאליק נסע אז במסגרת משלחת יהודית-ציונית לחקור את הפרעות בעיר קישינב, נחשול אלימות עממית בתמיכת השלטון הרוסי שהסתיים בהרג של כמה עשרות יהודים, בפציעה של מאות ובחורבן אדיר. בבית ביאליק בתל אביב מוצגות מחברותיו, מלאות בכתב יד קטן וצפוף, עמוסות עדויות שאסף מאנשים שפגש בקישינב לאחר הפוגרום. מספר חודשים לאחר מכן פרסם ביאליק את הפואמה "בעיר ההרגה" ואת השיר "על השחיטה", כתגובה מעובדת שלו למה שחווה באותה הנסיעה.

עדות ראייה

לפני כשבוע יצאתי לדרום במסגרת משלחת עדות של הרבנות הישראלית, יחד עם 15 רבות, רבניות ורבנים מבית המדרש של הרבנות הישראלית בראשות הרבה תמר אלעד-אפלבוים, כדי לראות ולאסוף עדות ראייה. ביקרנו בצומת שובה, בכפר עזה, במגרש שברי המכוניות של אנשי המסיבה ברעים, ובמחנה 'שורה', בו נמצא מרכז הטיפול בגופות החללים וזיהויין.

בדרכנו מירושלים אל אזור החורבן, הקריאה דבורה גרינברג, מדריכת הסיור, קטעים מתוך "בעיר ההרגה" של ביאליק. מאותו רגע לוותה אותי הפואמה כמסגרת וכתב-שיח ליום הזה. יחד עם ביאליק חשבתי, הרגשתי ועיבדתי את המראות.

ביאליק מתחיל את דבריו בתיאור היציאה אל המקום ובעדות הדוממת הנאספת, ומה שכתב לפני מאה ועשרים שנה תיאר את המראות בשכונה הדרומית של כפר עזה:

חוּם לָךְ אֶל עֵיר הַהֲרָגָה וּבָאת אֶל-הַחֲצֹרֹת,
 וּבְעֵינֶיךָ תִּרְאֶה וּבִידְךָ תִּמְשֹׁשׁ עַל-הַנְּדָרוֹת
 וְעַל הָעֲצִים וְעַל הָאֲבָנִים וְעַל-גְּבֵי טִיחַ הַכְּתָלִים
 אֶת-הַדָּם הַקָּרוֹשׁ וְאֶת-הַמָּחַ הַנִּמְשָׁה שֶׁל-הַחֲלָלִים.
 וּבָאת מִשָּׁם אֶל-הַחֲרָבוֹת וּפְסַחְתָּ עַל-הַפְּרָצִים
 וְעִבְרַתָּ עַל-הַכְּתָלִים הַנִּקְוָבִים וְעַל הַתַּנּוּרִים הַנִּתְצִים,
 בְּמִקְוֹם הָעֵמִיחַ חֲרַמְתָּ הַמַּפָּא, הַרְחִיב הַנְּדִיל הַחוּרִים,
 מִחֲשֵׁף הָאֲבֹן הַשְּׁחָרָה וְעֵרוֹת הַלְּבָנָה הַשְּׂרוּפָה,
 וְהֵם נִרְאִים כְּפִיּוֹת פְּתוּחִים שֶׁל-פְּצָעִים אָנוּשִׁים וּשְׁחָרִים
 אֲשֶׁר אֵין לָהֶם תַּמְנָה עוֹד וְלֹא-תֵהִי לָהֶם תְּרוּפָה,
 וְטָבְעוּ רַגְלֶיךָ בְּנוֹצוֹת וְהַתְּנַנְפוּ עַל תַּלְי-תַּלְיִים
 שֶׁל-שִׁבְרֵי שִׁבְרִים וְרִסְיֵי רִסְיֵים וּתְבוּסַת סָפְרִים וּגְוִילִים,
 כְּלִיּוֹן עַמְל לֹא-אָנוּשׁ וּפְרִי מִשְׁנֵה עֲבוֹדַת פְּרָךְ.

העיניים סיפרו כי שטפון של רוע נחוש, חזק, מלא עזוז, עבר שם באותו הבוקר. תמונת השכונה מראה את מחשוף האבן השחורה; פיות פתוחים של פצעים שחורים של ירי בדלתות הממ"ד; שברים ורסיסים, כיליון העמל האנושי הנפלא שהיה בכפר עזה ובשאר יישובי העוטף.

• • •

להביט לזוועה בעיניים

בבוקר שבת 7.10, בעודי צופה המומה בשידורי הטלוויזיה, במקביל להתכתבות עם חברי היקר אבי דבוש, מנכ"ל "קול רבני לזכויות אדם" ותלמיד הרבנות הישראלית, שהיה נצור בממ"ד בקיבוץ נירים עם משפחתו, שמעתי את אחד הכתבים אומר, ברגע שבו נדמה היה לו שהמיקרופונים באולפן כובו: "הסרטונים באמת מזעזעים". ליבי קפץ. הבנתי שמעבר למה שמדווח באופן רשמי פעורה תהום של זוועה שמוסתרת ממני, ששומרים עלי מפניה. הפרדס האפל.

מאז כבר נחשפנו לחלק קטן מהזוועות שהתרחשו, וחלקן פורסמו בזמן אמת על ידי החמאס. פרסום הזוועות המיידיות הוא סוג חדש של לוחמה, מזעזע ואכזרי, המזכיר את סגנונם של אנשי דאעש, ומעניק הצדקה להשוואה בין חמאס לבין דאעש.

המסר המקובל היום בתקשורת ובציבור הוא: הקפידו לשמור על נפשכם והימנעו ככל האפשר מצפייה בסרטוני הזוועות. לעומת זאת, הפקתו ושידורו של "סרט הזוועות" הישראלי הרשמי מלמדים שלמעשה יש גם חשיבות בצפייה בזוועות - לפחות עבור מנהיגות. ים, דוברות. ים, מקבלי החלטות, שהמבט הישיר אל מעשי הרוע יעזור להן, כך אנו מאמינות, לנתח את המצב לאשורו.

אכן, כך התייחס גם ביאליק אל קוראיו. הפואמה הזו, שדורות גדלו עליה, שימשה במידה רבה כסרט זוועות רשמי. ביאליק עוסק בתיאור הזוועות, מצייר במילותיו תמונות קשות של התעללות, השפלה, אכזריות, פחד, אימה. כך הוא עושה גם בנוגע לאלימות מינית איומה שהוא נתקל בה בעדויות ששמע, והוא לא חוסך מילים כדי לתאר את עצמת האכזריות וההשפלה הכרוכות בהן.

לא אצטט כאן את תיאורי הזוועה מקישינב. אני מתייחסת ברצינות לצורך לתת לאנשים לבחור כמה, מתי ואיך להחשף לזוועה. אולם אעיר שקריאה בפואמה וצפייה באתרי החדשות היום מלמדת שמה שנכתב בקישינב מתאים במידה רבה גם למה שקרה ביישובי העוטף, לעיתים ברמות דיוק והתאמה מקפאות דם. מסתבר שלאלימות האנושית הקבוצתית, המשתלחת, יש כללים ושפה משלה, שפה המדוברת בקישינב ובעזה, בדארפור ובסרביה. ועוד כלל קבוע הוא שאנחנו, החווים את חיינו כמוגנים, איננו יכולים לראותה ולתפוס אותה, עד שבא השאול של האלימות והרוע ומציף שוב מתוך הסדקים של קירות בתינו, מפתיע אותנו מחדש.

אולם הפואמה של ביאליק, שנכתבה כמה חודשים לאחר הפוגרום, לא נעשתה רק לשם הדיוווח העיתונאי. אני רואה בה פרי של תהליך עיבוד, רגשי ואידיאולוגי, שבוחר להוביל את הקוראות. ים בנתיב הזוועות כדי להגיע אל מצב נפשי מסוים, להרגשה משותפת מסוימת. אנסה לצעוד איתו בדרך זו.

על בושָה ועל השפלה

ביאליק מתאר את רגשותיו אל מול העדויות של הזוועה: "וּלְבָבְךָ יִמְקֶךָ בְּךָ מַעֲצָר כְּאֵב, וְכִלְמָה". הפואמה מלאה בתיאורי השפלה של יהודים המביאים לתחושת הבושה,

ה"כלימה" במילותיו, הן של הכותב והן של הקוראים והקוראות, עד כדי תחושה לא נעימה של האשמת הקרבן. יותר משביאליק מתאר את מעשי הפורעים, הוא מתאר את עליבותם של הקרבנות, את פחדנותם, את ביזוים. הרבה התלבטתי אם להביא כאן את הציטוטים, וליבי מנעני. את דבריו על החולשה וההשפלה של אנשי קישינב אני חווה כפוגעניים, כשאני חושבת על אנשי כפר עזה, בארי, שדרות ואופקים.

אחרי עשרות שנות ציונות שיצרה את "היהודי החדש", הסנטימנט הישראלי בעניין כבודו של האדם היהודי שונה לחלוטין מזה של ביאליק ותקופתו. ביאליק כעס מאד על ציבור חסר אונים, מופקר לכל רוח המתחנן לחסדי אלוהים. ואילו יישובי העוטף, בטח ובטח הקיבוצים שבו, הם חלק מהסיפור הציוני של חיי עשייה ולקיחת אחריות, חיים עוצמתיים של אנשים וקהילות שיש בהן גבורה, עמל, חסד ויצירה רוחנית ותרבותית. אכן, נראה כי אנחנו מעדיפים סיפורים שיש בהם גבורה, סולידריות, אחריות, וקשה לנו לקבל את המבט העמוק של ביאליק לתוככי ההשפלה.

אולם הטבח הנורא העיר בנו את היהודי הרדוף, הקרבן העלוב של אימות אימותינו ואבות אבותינו. אנו מביטות בו ורואות את הדמיון וגם את השוני. אני חושבת שאל לנו לוותר על הזכות לראות באנשי העוטף אנשים חזקים וחופשיים, שעמדו מול רוע. חולשת הרגע האיום הוא ברורה, אך היא חולשה רגעית ואין בה עליבות. אפשר, כך למדנו, לענות, לאנוס, להרוג או לחטוף אדם, אך הדבר לא יוריד מכבודו, מצלם האלוהים בו.

אמנם, גם אנחנו חשים בושה עמוקה, אולם היא אינה מוסבת על הפרטים כי עם על החברה והמדינה שלא שמרו עלינו. הבושה של חברה יהודית ריבונית שונה לגמרי מהבושה של מיעוט יהודי נרדף, הבושה שמציפה את ביאליק ביחס לאותם "עלובי עולם".

זעמו של ביאליק

במהלך הפואמה, בתוך סופת הכאב והכלימה, חל שינוי בנושא שורות השיר של ביאליק:

סֶלְחוּ לִי, עֲלוּבֵי עוֹלָם, אֱלֹהֵיכֶם עֲנִי כְּמוֹתְכֶם,
 עֲנִי הוּא בְּחַיֵּיכֶם וְקוֹל וְחֶמֶר בְּמוֹתְכֶם,
 כִּי תִבְאוּ עִתָּר עַל-שְׂכַרְכֶם וּדְפַתְתֶם עַל-דַּלְתֵי -
 אֶפְתָּחָה לָכֶם, בָּאוּ וְרָאוּ: יִרְדְּתִי מִנְּבִסֵּי!

וְצַר לִי עֲלֵיכֶם, בְּנֵי, וְלִבִּי לְבֵי עֲלֵיכֶם:
 חֲלָלִיכֶם – חֲלָלֵי חַנּוּם, וְנִם-אֲנִי וְנִם-אִתְּם
 לֹא-יִדְעֵנוּ לָמָּה פָּתַם וְעַל-מִי וְעַל-מָה פָּתַם,
 וְאִין טַעַם לְמֹותְכֶם כְּמֹו אִין טַעַם לְחַיִּיכֶם.
 וְשִׁכְיִנָּה מָה אוֹתְרָת? – הִיא תִּכְבֵּשׁ בְּעֵגוֹן אֶת רֹאשָׁה
 וְיַעֲצֹר כָּאֵב וְכִלְפָּה פּוֹרְשֵׁת וּבּוֹשָׁה.

לפתע לא ביאליק, כי אם אלוהים הוא הדובר בפואמה. העליבות, שעד כה היתה מנת חלקם של קרבנות הטבח, מוסבת מעתה גם על אלוהים. בפואמה של ביאליק לאלוהים אין כוח, אין נכסים, וגם אין לו משמעות לתת למאמיניו. כל מה שנשאר לו הוא לבקש סליחה, להצטער, ולהתבונן בשכינה המתביישת.

אלוהים כן מטיל על ביאליק משימה אחת – לבשר לבני העם היהודי את "מוסר הכלימה", כמעין 'שיחת השכמה' שמפנה האל לבני עמו:

או טוב טְזָה – שְׁתַּחֲוּ! וְדוּמָם הִיָּה עֲדִי,
 כִּי-טָצְאֲתָנִי בְּחִלוֹנִי וְתִרְאֵנִי בְּיוֹם אִידִי;
 וְכִשׁוּבְךָ אֶל-בְּנֵי עַפְף – אֶל-תְּשׁוּב אֲלֵיהֶם רִיחָם,
 כִּי מִיֹּסֵר בְּלִפְתֵי תִשָּׂא וְהוֹרְדָתוֹ עַל-קֶדְחָדָם,
 וְכִכְאֵבִי תַחַח עַפְף וְהִשְׁבוֹתוֹ אֶל-חִיקָם.

זעמו של ביאליק מופנה גם אל קבצנותם של הקרבנות, המנפנפים בפצעייהם כדי לקבל כסף מהגבירים. גם כאן ניתן לחוש את ההבדל בין קישינב של ביאליק לבין ישראל הריבונית. גם אנחנו היינו עדים לאיסופי תרומות רבים, אולם אנחנו לא חווים אותם כקבצנות אלא כסולידריות גאה.

אולם מטרות הזעם של ביאליק מפתיעות. איפה הזעם על הפורעים? על הממשלה הרוסית? דומה שביאליק מעדיף להתמקד בחרון-אין-אונים – המוכר לנו כל כך היום – המשמש בידו ככלי עבודה. הוא לא רוצה למוסס אותו. להיפך – את ליבו הוא נותן מאכל לחרון הזה:

וַעֲתָהּ מֶה-לֶךְ פֹּה, בֶּן-אָדָם, חוּם בְּרוּחַ הַטְּדִבְרָה
 וְנִשְׁאַתְ עִמָּךְ שְׂמֵה אֶת-בוֹס הַיְגוֹנִים,
 וְקִרְעֵת שֵׁם אֶת-נִפְשֵׁךְ לַעֲשֶׂרָה חֲרָעִים
 וְאֶת-לִבְבְּךָ תִתֵּן מֵאֲכָל לַחֲרוֹן אֵין-אוֹנִים,
 וְדַמְעֵתְךָ הַגְּדוּלָה הוֹרֵד שֵׁם עַל חֲדָחַד הַסְּלָעִים
 וְשִׁאֲנֵתְךָ הַטָּרָה שֶׁלֹּחַ – וְתֹאבֵד בְּסַעְרָה.

ביאליק מבקש למצות מתוך חרון והכעס את הדמעה הגדולה ואת השאגה המרה, המסיימות את השיר, שאגה יכולה לזעזע את מוסדות הארץ.

הסיום ניתן לקריאה כפולה: האם השאגה היא שתאבד בסערה, או שהיא תשולח אל העולם ואילו השואג, העד לזוועה, יאבד בסערה? פתרון לחידה זו נמצא בשיר אחר, שנכתב על ידי ביאליק שנתיים קודם. בפואמה "מתי מדבר", שנכתבה בשנת 1901, מתאר ביאליק את דור מתי המדבר המקראיים כיצורים מיתיים. מתי המדבר נמצאים בתרדמת עולם במדבר, עד שקמה סערה המזעזעת את המדבר כולו והאריות והנמרים שואגים, אחוזי בעתה:

וְנִסְחַפּוּ אַרְיֹת וְנִמְרִים בְּגִלְגַּל הַסּוּפָה הַחוּזָר,
 מְטַרְפִּים בְּסַעְרָה, אַחוּזֵי בְּעֵתָהּ וְקַטְוֵרֵי הַרְעָמָה,
 הֵם דוֹהָרִים, שׁוֹאֲגִים וְדוֹלְקִים וְעֵינֵיהֶם עֲתִיזוֹת נִיצוּצוֹת...
 פֶּתַע פֶּתֵאִם יִתְנַעַר דּוֹר עֲזוּז וְנִבּוֹר, דּוֹר גְּבוּר מְלַחֲטָה
 וְעֵינֵיהֶם בְּרָחִים וּפְנִיָהֶם לְהִבִּים –

וַיִּדְיָהֶם לַחֲרָבוֹת!

וְהִרְעִיטוּ אֲדִירִים בְּחוּלָם, חוּל שְׁשִׁים רְבָבָה,
 חוּל חוֹרֵעַ הַסַּעְרָה וּבְנֵהֶפֶת הַפְּדָבֵר הַזוֹעֵף יִתְחַרָה,
 וְסָבִיבָם נִשְׁעָרָה, וְסָבִיבָם נִזְעָמָה.

הֵם חֲרָאִים:

"אֲנַחְנוּ גְבוּרִים!"

דוֹר אַחֲרוֹן לְשַׁעְבוּד וְרֹאשׁוֹן לְגֵאֲלָה אֲנַחְנָה!

יָדְנוּ לְבִדָּה, יָדְנוּ הַחֲזָקָה
אֶת-כְּבֹד הָעַל מַעַל גָּאוֹן צְנֵאֲרֵנוּ פֶּרְקָה".

ביאליק של 1903 יוצא למדבר לשחרר את השאגה עליה חלם כבר ב-1901, השאגה שתעיר את דור הגיבורים החותר לגאולה. הוא קרא להם לצאת ולעלות להר, ובכך הקים את דור הגיבורים של העלייה השנייה שהחלה ב-1905.

לאן נוליך אנחנו את הזעם?

הזעם, החרון, הוא כוח אדיר בעולם, כוח ממוטט ויוצר. הוא אחד הכוחות הפעילים והחזקים בחברה שלנו היום, אולי החזק ביותר. גם מעשיהם של החמאס באותו יום ארוך היו מעשי זעם. זעם מכלה ומחריב, את הקרבן וגם את התוקף, זעם שהכניס את כולנו לסערת חורבן אכזרית.

מה נעשה אנחנו עם הזעם שלנו? האם נניח את המבוקש, ונזעם על מי שהיה הנאשם מבחינתנו גם קודם - יהא זה חמאס, הערבים, העולם, בג"צ, השמאל, ראשי מערכת הביטחון, ראש הממשלה, אלוהים?

אינני מתיימרת לדבר כנביאה, כפי שעשה ביאליק. אבל אני רוצה ללמוד מביאליק את הכיוון: עלינו לעבד את הכאב, את הבושה, את הזעם, ולאחר מכן למצוא דרך להפוך את הזעם שלנו לשאגה שתנער את המדבר. שיקום דור הגיבורים שלנו, לא רק "לשטח" את הצד שכנגד אלא גם לבנות מחדש שתי חברות שבמרכזן ניצבים חיי אדם וכבודו.

★ רותי ביידיץ היא עמיתה במחזור ה' של בית המדרש לרבנות ישראלית, רבה חילונית הומניסטית ויו"רית הועד המנהל של "קול רבני לזכויות אדם".

• • •

יירא ויאמר מה נורא המקום הזה אין זה כי אם בית אלהים וזה שער השמים

איריס בונדי

אני חוזרת ממסע מטלטל בעוטף, במסגרת משלחת עדות מצומצמת של הרבנות הישראלית. היינו בכפר עזה, שדות נגב, וגם במחנה שורה. יודעת שמוטל עליי עתה להעיד, אבל עוד אין לי מלים.

בערב שבת "ויצא", רוצה בכל זאת לספר על רגע אחד, במחנה שורה המרעיד. מקום אימה קדוש. מקום עליו ניתן לומר "איום ונורא הוא", אליו אולי מתכוונות מילות הפיוט "אֲדִיר אִיּוֹם וְנֹרָא בְּצַר לִי לָהּ אֶקְרָא".

בעודנו מקשיבים ככל יכולתנו למה שהאוזן והלב לא יכולים להכיל, ניצב לפנינו יעקב אבינו, בדמותו של הרב בנצי, איש אשר רוח אלוהים בו, ושתי ידיו ורגליו וכל רמ"ח מעשיו אומרים תפילה. ניצב לפנינו מזועזע, ומנחם, ולוחש ברחמים - אל תטעו. כאן לא גיהנום. אין זה כי אם בית אלהים, וְזֶה שְׁעַר הַשָּׁמַיִם. ההד של המלים עוד הולך איתי, עוטף את כל היום הזה בטלית שקופה, עדינה, עיקשת, של אמונה יוקדת. של תחנון. ואולי יותר מכל - של אהבה.

ביום כל-כך רועד, בציפיה ל"ג החטופים כמו בציפיה להופעת מלכות ה' עלינו ב"ג מידותיו, נדמה לי שהמלים האלה הן מפתח. והן תפילה. והן מצווה. כאן לא גיהנום. אין זה כי אם בית אלהים, וְזֶה שְׁעַר הַשָּׁמַיִם.

שישובו בשלום - בשלום לגוף, לנפש, לרוח ולנשמה, ויידעו הם ובני משפחותיהם, טעמה של רפואה שלמה. ותחזינה עינינו בשובר לציון

ברחמים

במהרה

(לפעמים גם השכינה שבויה, וזקוקה לתפילה שלנו עליה, שתיפדה, ותשוב, במהרה)

★ איריס בונדי היא בוגרת מחזור ג' של בית המדרש לרבנות ישראלית. עובדת סוציאלית קלינית, גרה בקיבוץ העירוני "בית ישראל" בירושלים ומרכזת בו את החינוך הפורמאלי.

משלחת עדות: בעינינו ראינו, באזנינו שמענו, בליבנו נשברנו

נירה נחליאל

בדרך

בדרך חזרה הגוף שלי בוער
עוצרת לתדלק, תמיד בסוף חסר
והכביש הזה ארוך, אף פעם לא נגמר
גורדי שחקים וחלומות, הופכים לחול מדבר

ועזה נראית מרחוק כמו תל אביב, תמיד בסוף הנסיעה אני בוכה דמעות של נגב מערבי,
מרחוק, מישהו כבר פותח את השער, זוג אופניים אדומים שנשכחו על המדרכה, מחזירים
לי את האוויר, הכי חשוב זה משפחה

סער ליבן, עזה תל אביב

הנוכל עוד ללחש: אקליפטוס אהובתי

בכפר עזה - שכונת הצעירים, ממ"דים דבוקים לאשקוביות. שרידי דשאים. כל כך מוכר. אני יודעת איך היה נראה כאן קודם. מנסה לא-לדמיין איך שועלים קטנים מחבלים כרמים. לא קטנים.

את מה לזכור מכאן? משפחה אחת? איש אחד? הבן של...? זו שניצלה עם ילדיה? הברוש והאקליפטוס? הגדר הפרוזה? שלט שלווה בריאות שמחה מחוררות?

הנה, עכשיו עורכים גם נסויים בדי אן אי האקליפטוסי,
כחמץ לשרפה, איש אל רעהו יאמרו, הבו לנו חמץ לשרפה.

ומה אנחנו, חיים

מריח החרשה אחרי הגשם, מאותו רגע מדיח

שאנחנו יודעים: כה, ואי אפשר אחרת

ומה אנחנו, שריח החרשה אחרי הגשם הראשון, אלה תולדותינו,

הנוכל לנשם בשפה אחרת,

הנוכל עוד ללחש: אקליפטוס אהובתי,

בשם אטמוספירה, חטרת ואדי מתפרת. אלה תולדותינו.

גשם רך עוטף את החרשה עכשו

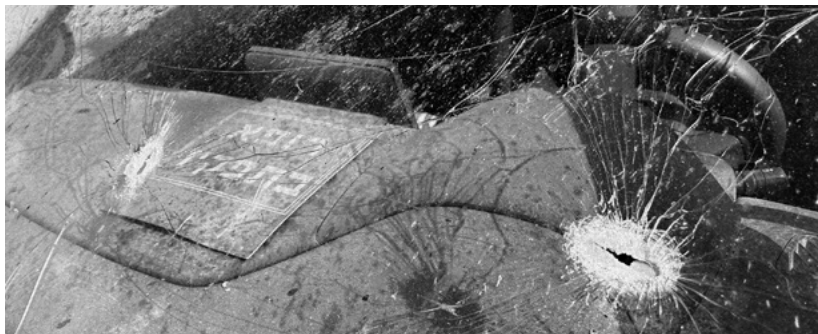
הרהור שדה נרדם בזרועותיה

אנחנו חיים

ישראל נטע

דבור המתחיל: ויאמר אלהים יהי צער ויהי כן

המגרש גרוטאות הזה, הוא היה כאן כבר קודם, נכון? וכל המכוניות האלה...
תפסיקי להתיילד. תראי, מכונית מדממת ליד רופא בתפקיד.

דבור הַתְּחִיל, וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יְהִי צַעַר

וַיְהִי כֵן

וְדָבַר הַנְּמֹשֶׁף טָה,

וְדָבַר הַנְּשַׁתַּח שְׁתִּימַח הַפֶּאֶסֶט פֶּרְפֶּקֶט בְּיַבֵּי וְדָבַר הַנְּנַמֵּר הִנֵּה רֹאשִׁי

מִתְנַלְנֵל לְרִגְלֵיךָ אֲדַמְוִנִי עִם עֵינַיִם וּמַחֲרֵף מַעֲרָכוֹת וְהַבֵּל.

דבור הַתְּחִיל, וְהָאֶרֶץ הִיתָה תֹהוּ וָבֵהוּ

בְּהוּ בָּהָה וְתֵהוּ נִשְׁאָר

עִם הַדָּבָר הַמֵּיָתֵר, הַנְּשַׁבֵּר.

דבור הַתְּחִיל, בְּבַקֵּר בְּבַקֵּר אֵינָה מַחֲיִכֶת יוֹתֵר

וְדָבַר הַמַּפְרִיד טָה,

וְדָבַר הַמַּפְלִיג, בְּאֶרֶץ מְרַחֲמִים שְׁאִין בָּהּ שִׁירוֹת בְּכָלֵל וְהַכְּלָבִים

אֶלְטִים מְכָאָב.

דבור הַתְּחִיל לְאֵט לְאֵט: דָּבַר הַחֲלוּן הַרָף

וְהַדָּבָר הַמְּשֶׁה, אִם רַח תִּרְצֵי.

דבור הַתְּחִיל וְצַעֲמַת הַתְּחִיל

וּגְרוֹנוֹ הַנְּחַר

דבור הַמַּלְבִּישׁ אֶרֶץ כָּאָב שְׁלֵמַת חֲרוֹז וּמֵטֵאפֹרָה

דבור הַתְּחִיל: אוֹמְרִים לוֹ שֶׁתַּח.

ישראל נטע

הו, איזה בטוי, הרוח המרחפת

במחנה שורה - שורה ארוכה, ארוכה. אני מתחבטת בין טומאת מת לעבודת הקודש. מה נֹרָא הַמְּקוֹם הַזֶּה... רְזָה שַׁעַר הַשָּׁמַיִם.

גווילים נשרפים, ואותיות פורחות באוויר, וּבְעֵקֶר: הַשָּׁפָה הַהוֹלֶכֶת וּמִתְפַּרְדֶּת בַּתְּמוֹנָה

עשרות ספרי תורה שאותיותיהן פורחות וכמה סופרים תופסים בהן ומחזירים אותן למקומן. הו, איזה ביטוי, הרוח המרחפת. חושך ואור משמשים בערבוביה מרחפים על פני התהום.

בְּזֶה אַחַר זֶה אֲבַדְנוּ אֶת הַסִּימָנִים הַחַיִּינִים:
 מְסַפְּרִים בְּצִבְרוֹן שֶׁל הַסְּלוּלָר, סִיסְמָאוֹת אֵינְטֵרְנֵט,
 מַפּוֹת שֶׁלְחָן עִם כְּתָמִים מְפָרְסְמִים מֵהַהִיסְטוֹרְיָה
 חֲמֵשׁ מֵאוֹת מְנָה זְכָרוֹנוֹת מְרִים,
 וּבַעֲקָר: הַשֵּׁפָה הַהוֹלֶכֶת וּמֵתְפַרְדֵּת,
 הַחֲלֻמֵי הָאֶלְמֵנְטָרִיִּים.
 וּבְסוּפֵם שֶׁל הַדְּבָרִים, הַכַּחוֹת הַפִּיזִיקָלִיִּים הַעֲתִיָּקִים
 יִשְׁכְּבוּ אֶת הַכָּאֵב הַקָּדוֹשׁ
 הַחַל, וְיִי הָאֶפְרַיִם שֶׁל הַשִּׁכְחָה וְהַרוּחַ הַמְרַחֶפֶת -
 הו, אֵיזָה בְטוּי, הַרוּחַ הַמְרַחֶפֶת.

ישראל נטע

השיר על הארץ

זהו שם הספר של משורר הנגב המערבי, ישראל נטע, שנתן לי יד לאורך הסיור של משלחת העדות של הרבנות הישראלית מבית מכון הרטמן והמדרשה באורנים, לנגב המערבי ולמחנה שורה.

הלוואי ונהיה עדים נאמנים למראות שראינו, לעדויות ששמענו, ללבבות הנשברים.

אֵלֶּה תוֹלְדוֹתֵינוּ. אֲנַחְנוּ חַיִּים

★ ד"ר נירה נחליאל היא מנהלת הפדגוגיה במדרשת חנתון, בעלת תואר שלישי בבילוגיה ובת קיבוץ סעד.

SHALOM HARTMAN מכון
INSTITUTE שלום הרטמן

רבנות
ישראלית

המדרשה
באורים
יוצרים יהדות ישראלית

THE HONEY
FOUNDATION
FOR ISRAEL

הפדרציות
היהודיות
של עולם אסויקה

AVIV
AVIV FOUNDATION

מרכז ספיר
לארצות-ישראל ויזמי-יזמי

Jewish National Fund
TOGETHER WE GROW